

MANFRED FRANK

Miért vagyok én én?
*Kérdés gyerekeknek és felnőtteknek**

Gabriel Zanettinek

A gyerekek magától értetődően teszik fel újra és újra a kérdést: miért? A felnőttek ezt már nem teszik; régóta tudják, minden „miért” egy fonálnak a vége, amelynek a másik vége a végtelenség kövér és kusza gombolyagjában van, amellyel képtelenek vagyunk boldogulni, bárhogyan is próbáljuk kibogozni.

Wilhelm Busch

Amikor a gyermek még gyermek volt,
a következő kérdéseket tette föl:
miért vagyok én én, és
miért nem Te?
Miért vagyok itt és
miért nem ott?
Mikor kezdődött az idő,
és hol végződik a tér?
Az élet a Földön
nem pusztán álm-e?
Amit látok, hallok és érzek,
nem csak látszatvilág?
Valóban létezik a gonosz,
és léteznek emberek, akik gonoszak?
Hogy lehet, hogy én, aki vagyok,
mielőtt léteztem volna, nem voltam,
és hogy egyszer majd én,
aki én vagyok,
már nem leszek?

Peter Handke

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Manfred Frank, *Warum bin ich Ich? Eine Frage für Kinder und Erwachsene*, Frankfurt am Main – Leipzig, Insel Verlag, 2007.

Előszó helyett

Kedves Gyerekek! Mielőtt belefognék, szeretnék előrebecsátani néhány gondolatot. E szöveget – amelyet, bízom benne, el is olvastok – először az úgynevezett Tübingeni Gyerekegyetemen adtam elő. Jó alkalom nyílt itt arra, hogy próbára tegyük, valóban olyan unalmasak-e az egyetemi professzorok, mint ahogy azt sokan gondolják, vagy esetleg, erre rácsáfolva, még az is megeshet, hogy több szemeszteren át minden kedden fenn tudják tartani egy sereg, kb. 7 és 12 év közötti kisiskolás érdeklődését.

Elmondhatom, e próbát a tübingeni professzorok sikeresen kiállták. Néha 1300 gyerek is jelen volt a zsúfolásig telt előadóteremben. Eközben a szülőket egy másik teremben helyeztük el, hiszen a professzorok kizárólag a gyerekeknek – akik még szívesen és fáradhatatlanul kérdeznek – címezték a válaszaikat. Persze, a felnőttek sem ismerik minden esetben a válaszokat. Inkább arról lehet szó, hogy életük során – amely sok-sok fáradsággal jár – már alapvetően leszoktak a kérdezésről (ahogy azt Wilhelm Busch fentiekben idézett sorai is szépen és melankolikusán kifejezésre juttatják).

A gyerekeknek szóló előadásokat folytatni fogjuk Tübingenben. Amit azonban ízelítőként időközben a gyerekegyetemhez kapcsolódó füzetekben kézhez kaphattatok, sokszor nem, vagy csak részben azonos azzal, amit a professzorok ténylegesen elmondtak. Valójában ezeket két jól felkészült újságíró írta. Bár nagyszerű munkát végeztek, úgy vélem, a gyerekek ragaszkodnak az előadásommal teljesen megegyező szöveghez, és azokhoz az eredeti képekhez, amelyeket nagy-nagy körültekintéssel kiválasztottam. Később ezen előadással egyébként még sok helyre meghívtak, míg végül – az Insel Kiadó szíves fölkerésének engedve – elhatároztam, kis könyvet készítek belőle.

Mielőtt előadásommal a gyerekegyetemen sorra kerültem volna, már jó néhány professzor válaszolt a gyerekek „miértjeire” saját szakmájának perspektívájából. Egy őskorkutató például azt magyarázta, *miért* haltak ki a dinoszauruszok: *mert* meglehet, hogy egy hatalmas meteorit csapódott a Földre, aminek következtében felbomlott a továbbélésükhöz szükséges klíma. Egy csillagász pedig azt magyarázta, *miért* nem esnek le a csillagok az égről: *mert* a többi csillag túl messze van tőlük ahhoz, hogy a nehézkedési erejük kimotozódíthatná őket a helyükről. Ezekhez hasonlóan felmerülhetne bennünk a –

kicsit talán fogósabbnak tűnő – kérdés is, hogy *miért* nevetünk? Megközelítőleg így válaszolhatnánk: *mert* előzetesen valamilyen feszültség van bennünk, ami aztán feloldódik. Ezt egyébként egy híres filozófus, Immanuel Kant mondta, körülbelül 215 évvel ezelőtt (*Az ítélőerő kritikája* című könyvének 54. paragrafusában). Tegyük egy próbát, igaza van-e: Lolka afrikai szafariból tér vissza. Bolka faggatja: „Na, hány oroszlánt lőttél?” Lolka: „Hát, egyet sem”. Bolka: „Hogyhogy egyet sem? Lolka: „Az oroszlánoknak ez egyáltalán nem csekélység!”.

Tegyük fel most egy súlyosabb kérdést: *miért* kell meghalnunk? Ha ezt kérdezzük, valójában nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a testünk természeténél fogva miért oly törékeny, hanem arra, hogy miért van ránk róva ez a szörnyű sors.

E példák jól szemléltetik, hogy a „miért” kétfélék lehetnek. Az egyik csoportba tartozó kérdések az okokat firtatják. A dinoszauruszok azért haltak ki, *mert* egy hatalmas meteorit csapódott a Földre, és így a klimatikus viszonyok már mostohákká váltak e kedves óriások túléléséhez. Vagy egy másik oksági magyarázat szerint: a vulkánok azért füstölnek, *mert* a folyadék a forró lávában – amely a föld mélyéből tör elő – elpárolog, és a hűvösebb levegőben lecsapódik. Az olyan jellegű kérdés azonban, „miért kell meghalnunk?”, végeredményben nem is igazán „miért”-kérdés. Ebben az esetben ugyanis nem az okokat kutatjuk, hanem azt kérdezzük, miért van a világ úgy berendezve, hogy az állatoknak és az embereknek ilyen borzalmas dolgon kelljen keresztülmenniük. Teljességgel mindegy tehát, hogy ennek milyen lehetséges biológiai okai vannak. Az ilyen jellegű kérdésekre további példákkal is szolgálhatunk: „miért van egyáltalán valami, és miért nem sokkal inkább a semmi?”. Vagy például: „miért nem szabad hazudnunk?”, „miért vagyunk ének?”. Láthatjátok, ezeket egyáltalán nem lehet megválaszolni az okok megadásával.

Ezek filozófiai kérdések, és a filozófiai kérdésekre sohasem lehet (vagy csak nagyon kivételes esetekben) egyértelmű választ adni. A filozófusok olyan tudósok, akik azután sem felejtették el gyermekként feltett kérdéseiket, miután felnőttek. A miérteken való töprengés vált hivatásukká: a végső „miértekkel” foglalkoznak. Például, hogy „tulajdonképpen miért jó valami, ami létezik?”.

Miért vagyon én én?

Fogjunk hozzá! Egy jellegzetes filozófiai kérdés – amire ma megkísérlek válaszolni – így hangzik: *miért vagyok én én?* Biztosan lesznek közületek néhányan, akik azt fogják mondani, mint Sams, a híres mesefigura: „Micsoda egy hülye, tökhülye kérdés!”

„Mi lehetnék egyébként, ha nem én?” – kérdezik majd mások. És bizonyára ők is azt gondolják, semmi értelme megkérdezni, hogy én miért vagyok én.

De – ha már a „miérteknél” tartunk – *miért* ne lenne ennek értelme? Nézzük csak! Tegyük fel, hogy én, Manfred Frank, egyáltalán nem is születnék meg, mert a szüleim valamilyen oknál fogva nem ismerkednének meg egymással (vagy egyszerűen szerelmüknek nem lenne gyümölcse). Akkor nem lennék – és így az az én sem lenne, aki vagyok. De az is elképzelhető, hogy édesanyám (aki akkor persze nem az *én* édesanyám lenne) egy másik férfival ismerkedett volna meg, és nem az édesapámmal (akit persze akkor nem is nevezhetnék az *én* édesapámnak). Ilyen módon ez a férfi édesanyámnak egy másik kisfiút (vagy talán egy kislányt) nemzett volna – és megint csak nem engem. Ez a másik kisfiú vagy kislány is azt mondaná magának, hogy „én”, de ők mégsem lennének én, vagyis Manfred Frank – hát ez szédítő!

De biztos, hogy *én* Manfred Frank vagyok? Elképzelhető volna, hogy édesanyám és egy másik apa gyermeke ugyancsak a Manfred Frank nevet kapja (mert Frank nevű apa annyi van, mint homok a tengerparton).

Sőt még az is megtörténhet, hogy bár szüleim igazi kisfiaként jöttem a világra, de édesanyám figyelmét elterelték a wuppertali szülészeti klinikára éppen akkor zúduló bombák. Az orvosok és a nővérek hanyatt-homlok menekültek, próbálták menteni az életüket. Ilyen körülmények között elképzelhető volna, hogy édesanyám nem vette észre, amikor tévedésből egy másik karkötőcskét tettek piciny karomra. Ezen ugyan a „Manfred Frank” felirat állt, valójában azonban egy másik anya gyermeke voltam, akinek a férjét szintén Franknak hívták (mert a Frank – ahogy már említettem – gyakori családnév volt akkoriban; és talán volt még egy másik apa is, akit Franknak, de még az is megeshet, hogy volt egy másik kisfiú is, akit Manfrednak hívtak, ami szintén igen divatos név volt). A bábák és az ápolónők pánikba estek, és a bombariadó alatt az óvóhelyen egészen más gondjaik voltak, mint-

hogy a karszalagomra figyeljenek. Így tehát megeshetett, hogy egy olyan anyánál nőttem föl, akit Marianne Franknak hívnak, és aki tévesen tartott a gyermekének.

De nézzük csak! Ha nem is volnék Manfred Frank, hanem csak tévedésből jutottam volna ehhez a névhez, akkor ez mindjárt azt is jelentené, hogy megszűnnék énnek lenni? Vagy ti? Ha a születésetekkor összecseréltek volna benneteket egy másik csecsemővel, és az anyukátok ezt nem vette volna észre, akkor nem azok lennétek, akik most vagytok? Nem éppúgy „én”-t mondanátok magatoknak, mint ahogy most teszitek? Ha valamit mondtok magatokról (pl. „*nekem* fájdalmaim vannak” „az *{én}* iskolatáskám túl nehéz”, „*{én}* rosszul érzem magam” vagy „ehhez *nekem* semmi közöm”), akkor mindig az „én”-hez tartozó kifejezéseket használjátok: mint „enyém”, „nekem”, „engem”. Ezeket egyes szám első személyű névmásoknak nevezik. A névmás olyan szó, amely egy másik szó *belyett* áll, és az első személy mindenkor én vagyok; az „én” pedig mindig egyes számban áll. (Habár mindjárt látni fogjuk, vannak olyan lelki zavarok, amelyekben ezt a betegek másképp gondolják; például azt hiszik, hogy a gondolataikat egy idegen erő sugalmazza nekik, vagy hogy a személyiségük széthasadt.)

De normális esetben – mégpedig nagyjából két éves korunktól fogva – az egyes szám első személyű személyes névmással utalunk magunkra. Ezt jól ismeritek nyelvtanból. Például az „én” névmás, ha *én* használom, a „Manfred Frank” tulajdonnevet *belyettesíti*. De ha *ti* beszéltek *magatokról*, akkor ti is azt mondjátok magatokról, hogy „én”, és közben magatokra gondoltok, nem rám. Ebbe könnyen bele lehet zavarodni! Képzeljétek el, hogy miközben most írok, kinézek az ablakon, és azt mondom: „jé, csak nem azt a szarkát látom ismét, amely egykor a kertünkben fészkelte!”. És most megkérdezek közületek valakit: „mit mondtam?”, és azt válaszolja: „a régi szarkát látom ismét”. Ebben az esetben tényleg megismételte, amit mondtam, de közben a mondat hamis lett. Akárcsak egy papagáj, aki minden értelem nélkül szajkózta volna utánam. Mert hiszen *én* voltam, aki felismerte a szarkát, és nem *ti* (és biztosan nem a papagáj). Éppúgy megkérdezhetném: „értitek, amit éppen most próbálok elmagyarázni nektek?”, és azt válaszolnátok: „hát, eddig még nem sokat értettünk”, akkor valami egészen mást mondanátok, mint amit én válaszolnék: „szerintem kristálytisztán beszélek, legalábbis mindent megteszek ennek érdekében”. De eközben valamennyien az „én” szót használtuk. Az „én” névmás ugyanis azzal a csodálatos tulajdonsággal

rendelkezik, hogy mindig arra utal, aki éppen használja, miközben a beszélők teljesen különbözőek lehetnek.

De ne bízzuk el túlságosan magunkat, máris kétségeink támadhatnak. Hogy néz ki ez a csodálatos tulajdonság azok esetében, akiket skizofrénnak nevezünk? A pszichiátria (a lélekgyógyítás tudománya) már több mint 200 évvel korábban leírt egy olyan szörnyű betegséget, amelyben az érintettek azt hiszik, nem tudják, hogy tulajdonképpen kik is ők. Sőt, a helyzet még súlyosabb: bármit tesznek vagy gondolnak, mindig az a benyomásuk támad, mintha egy idegen hatalom cselekedne vagy gondolkodna helyettük. Az orvosok ezt „gondolatátvitelnek” nevezik, mert aki ebben a betegségben szenved, abban a hitben él, hogy valaki kívülről plántálja belé a gondolatokat – hogy ő tulajdonképpen nem is ő maga. Mintha hiányozna az igazi énje, vagy legalábbis ez az én olyan halovánnyá és valótlanná vált volna, hogy csak úgy *tűnik*, mintha ismerné.

A romantika korának orvosa, Johann Christian Reil – úgy 200 évvel ezelőtt – egy patakban tükörképét bámuló szellemileg beteg férfi és egy éppen mellette elhaladó járókelő különös párbeszédéről tudósít:

„Mintha ön mélyen elmerült volna a gondolataiban!” „Nem tudom” – mondja lassú, kimért hangon, a mutatóujját az orrára illesztve –, „*hogy én melyik vagyok, az ott a folyóban, vagy ez*” – miközben magára mutat –, „aki belenéz a folyóba?” „Amit maga ott lát” – válaszolja az arra haladó –, „az ön *látzata*, és aki itt ül, az *ön*. Vagy nem?” „*A látzatom*” – vág a szavába – „igen, látzat, hát éppen ez az! Úgy tűnik, mintha léteznék! *De tudhatja-e bárki is, hogy létezik-e, és ha igen, hogy kicsoda valójában?*” „De önt” – folytatja a járókelő –, „ha szabad kérdezni, nem XY úrnak hívják?” „Ön így nevez engem: és valóban, volt idő, amikor még *én voltam az*. Amikor egész bensőségesen még igazinak és elevennek éreztem magam.” [...] „De most” – és ezzel zárja mondókáját – „minden elmúlt, most már csak egy álom árnyéka vagyok, elveszve a végtelenségben, *keresem magam, de sehol sem találom.*”

Szegény ember! A beszédéből kitűnik, hogy művelt, pontosan tudja, hogy a mellette elhaladó nem értheti meg őt.

De nézzük csak: kivel történhetnek meg e szörnyű kínok? Ahhoz, hogy átérezhesse szellemi zavarodottságának tragédiáját, mindenképpen Énnak kell lennie, és ezt neki is tudnia kell magáról. Nem szenvedhetünk ugyanis olyan elmezavartól, ami nem a miénk, amit valaki másnak tulajdonítunk. Így értelmezték a skizofréniát a későbbi pszichiáterek is. Például Paul Schilder, aki a 20. század első felében élt és dolgozott – talán kicsit mesterkélt módon –, különbséget tett a személyiségünk „centrumában”,

vagyis középpontjában található „centrális Én” – melyet sohasem veszíthetünk el – és folyton változó „önmagaságunk” között. Paul Schilder úgy véli tehát, hogy a skizofrén emberek is rendelkeznek ezzel az állandó énmaggal.

A személyiségzavarok esetében nem a centrális Én (a tulajdonképpeni értelemben vett Én), hanem csak az önmagaságunk, a személyiségünk változik meg. A centrális Én pedig észleli ezeket a változásokat. Mindez feltételezi már a deperszonalizációt [vagyis az önmagaságunk, a személyiségünk elvesztését], és vele együtt a megőrzött képességek bizonyos együttesét. Az önmagaságunk megváltozása tehát nem a pszichikai elemek – az érzetek, az érzelmek, az emlékek és a gondolati folyamatok (ha ezek egyáltalán elválaszthatók egymástól) – valamilyen együttes megváltozását jelenti, hanem abból származik, hogy a centrális Én már nem ugyanúgy irányítja az élményeit, mint korábban.

Mindez nagyon komplikáltnak tűnhet. Ebből is láthatjátok, hogy a természettudósok sem beszélnek érthetőbben, mint a filozófusok, pláne, ha filozófiai kérdésekbe ütköznek, mint jelen esetben Paul Schilder is. Mindenesetre mondandójának lényegét értjük: a személyiségzavarokkal küzdő embereknél – vagyis azoknál, akik a saját tevékenységüket és gondolkodásukat mások tevékenységének és gondolkodásának tartják – az önmagaságukkal kapcsolatos zavar áll fenn, miközben az Énjük továbbra is normálisan működik. E páciensek tudják, mégpedig egészen bizonyosan, hogy ők azok, akik ebben a szörnyű betegségben szenvednek, amelyben elvesztik „önmagaságukat”, vagy legalábbis elidegenednek tőle.

Az „én”-nel tehát mindig hajszálpontosan eltaláljuk a valódi embert még a legrosszabb esetben is; úgy tűnik, ebben nem tévedhetünk.

Más lehetőségekből azonban – amikor például az „az, aki éppen most beszél” kijelentéssel vagy a nevünkkel vagy egy leírással utalunk magunkra („az a férfi, aki éppen most a mikrofon előtt egy gyerekeknek szóló előadást tart”, vagy „az a hosszú szőke hajú és szeplős kislány, aki – kicsit megkésve – éppen most lép be az előadóterembe”) – igen érdekes tévedések adódhatnak. Képzeljük el, ahogy valaki, aki egy kicsit hasonlít is rám, a mikrofonhoz oson, hogy megtréfáljon. Már korábban kikapcsolná a mikrofonomat, és megtévesztően hasonlatos hangon ugyanazt mondaná, amit én. És nem venném észre, hogy nem *én* beszélek, mivel nagyon összpontosítok a publikumra és a beszédhelyzetre. Így azonban az a kifejezés – hogy „az a férfi, aki éppen most a mikrofon mögött egy gyerekeknek szóló előadást tart” –, amiről eddig azt hittem, rám vonatkozik, már nem lenne helytálló.

Vagy akár az a leírás is, amit az elkésett kislányról adtam, téves lehet: hiszen a kislányok olykor nagyon hasonlítanak a kisfiúkra (ez néha persze az idősebbekre is igaz). No és természetesen a fiúknak is lehet hosszú hajuk. De még abban is tévedhetek, amikor azt mondom: „legyetek szívesek, engedjétek le végre a redőnyt, a szemembe süt a nap!”, és egyúttal rámutatok egy redőnyre az előadóteremben. Lehet, hogy a fény valójában egy másik ablakból érkezik, és nem abból, amelyikre rámutattam.

„Ez egyre bonyolultabb” – mondhatnátok. Hát szerintem is! Ezért talán szerencsés lenne, ha még mielőtt tovább mennénk, elmesélnék két megtörtént esetet, majd egy igazi állattani kísérletről ejtenék röviden szót; kezeskedem, valamennyi érthető lesz. A történetek nagyon mulatságosan szemléltetik, a kísérlet pedig tudományosan is alátámasztja e szövevényes ügyet. Később még három mesét is szeretnék felidézni, amelyekhez képek is tartoznak, ahogy azt már korábban ígértem. A legvégére pedig tartogatok még két olyan történetet, amelyekről, hogy őszinte legyek, magam sem tudom, megtörténtek-e vagy csak kitalálták őket.

Az első (igaz) történet a bécsi fizikaprofesszorral, Ernst Machhal esett meg a 19. század vége felé; *Az érzetek elemzése* című tudományos főművében számol be róla. Egy alkalommal kissé fáradtan szállt fel egy omnibuszra. A lépcsőn fölfelé igyekezve, megpillantott egy férfit a másik oldalon, aki hozzá hasonló ritmusban kapaszkodott fölfelé. Hirtelen az a gondolat suhant át az agyán: „micsoda lecsúszott iskolamester száll fel ott szemben!”

Mach, a szórakozott professzor nem vette észre, hogy az autóbusz lépcsőjével szemben földig érő tükröt helyeztek el. Így tehát nem mást látott, mint *önmagát*, amint éppen fölfelé iparkodott, mégis azt gondolta, hogy szemközt egy meglehetősen lepukkant tanárember száll fel. És hát – valljuk meg – eléggé lehangoló dolog, ha egy gondosan öltözött, tekintélyes professzor ütött-kopott tanítómesternek látja önmagát.

A másik, ugyancsak vidám (és igaz) történetet a filozófus John Perry meséli el, aki sokat töprengett az Én lényegéről. Történt egyszer, hogy egy különféle árukkal megrakott bevásárlókocsit tolt maga előtt egy nagyáruházban. Majd hirtelen kiszóródott cukor nyomára lett figyelmes a padlón.

Eltoltam a bevásárlókocsimat egy magas polc előtt, majd a másik oldalon vissza. Meg akartam találni azt a vásárlót, akinek kiszakadt a cukros zacskója, meg szerettem volna mondani neki, hogy komplett disznóólat csinál az üzletből. De vala-

hányszor megkerültem a polcot, a nyom egyre csak szélesebb lett. Már kezdtem feladni az egészet, mígnem derengeni kezdett, én magam voltam az a vevő, akit megpróbáltam elcsípni.

Fogadni mernék, valami hasonló már veletek is megtörtént! De mi is az, ami ebben a történetben olyan különös? Az első példában Ernst Mach egyértelműen önmagára utalt, teljesen tudatánál volt; persze nagyon fáradt lehetett. A második példában John Perry is nyilvánvalóan önmagára utalt, hiszen a „messy shopper”, a bevásárló, aki a cukorral azt a bizonyos kalamajkát okozta, *ő maga* volt, csak hát nem tudott róla. Azt mondhatnánk: Machnak és Perrynek *volt* öntudata (így nevezzük azt a tudatot, amellyel önmagunkról vagy – ha jobban tetszik – a mindenkori Énünkéről rendelkezünk). De Mach és Perry nem *hitték*, vagyis nem tartották igaznak, hogy *ők maguk* azok, akikre gondolatban utalnak.

Hogyan történhetett ez meg? Egyszerűen úgy, hogy az „én”, vagy az „enyém” vagy az „engem/nekem” névmásokra való direkt utalás helyett *demonstratív leírást szúrunk közbe*.

Sokan közületek már jól tudják, hogy mi a mutató névmás, például az „ez” vagy az „az”. A leírás pedig röviden a személyre utal (arra, amiről felismerhető): pl. *ő* egy gyalogos vagy egy lecsúszott iskolamester, vagy valaki, akinek a bevásárlókocsijában lévő csomagból folyik a cukor. Mach is egy mutató névmást és egy leírást használt, amikor a tükörben megjelenő ütött-kopott iskolamesterre célzott („az az ütött-kopott iskolamester ott, a szemközti ajtóban”). De Perry is ugyanezeket használta, amikor azt gondolta: „az a bizonyos alak, aki egyre több cukrot szór el”. Csakis így történhetett meg velük, hogy nem fogták fel, hogy eközben önmagukra utalnak. Az öntudathoz tehát nem elegendő, hogy az illető személyt (önmagunkat) helyesen írjuk le, vagy hogy a megfelelő személyre (önmagunkra) rámutassunk. Furcsa módon még el is kell hinnünk, hogy *mi magunk* vagyunk azok, akikre gondolunk. És éppen ez az, ami csak az „én” varázsszava által történhet.

Ide kívánczik az alábbi, kicsit bugyuta vicc is: egy járőröző rendőr talál egy tükört, belenéz, majd a következőket mondja: „apám, hát én ezt a pofát már láttam valahol! Késő van már, de holnap az lesz az első, hogy belenézek a körözött személyek listájába”. A rendőr zsebre vágja a tükört, és hazamegy. „Miért jön már megint olyan későn haza?” – gondolja gyanakodva a felesége –, „biztosan van valami rejtegetnivalója”. Átnézi a nadrágzsebeit, megtalálja a tükört, belenéz és felkiált: „tudtam, egy másik nő!”

A harmadik példám egy filmből való, amelyet akkor láttam, amikor kb. annyi idős voltam, mint ti most. A film címére már nem emlékszem, de a komikus főszereplő nevét még tudom, Bob Hope-nak hívták. Egy kalózfilm volt, tele vad, szakállas férfiakkal, akiknek kard és pisztoly volt az övükben, és a kardok gyakran csengve összecsaptak, miközben puskagolyók röpködtek a levegőben. De néha még a leggonoszabb embereknek is kell mosakodniuk vagy borotválkozniuk; na persze nem elektromos borotvával (mert honnan is lenne áram egy vén tengeri kalózhajón?), hanem közönséges pengével. Így történt egyszer, hogy Bob Hope kényelmesen borotválkozott egy bekeretezett üvegtábla előtt, amelyet tükörnek vélt. Azt hitte, *magát* látja, miközben a másik oldalon egy férfi – aki éppen úgy nézett ki, mint ő – vele azonos ritmusban borotválkozott. Ha ecsetjét belemerítette a szappanhabba, akkor a tükörképe is ezt tette. És ha a szőrt a jobb arcfeléről lehúzta, akkor a tükörképe is engedelmeskedett. De hirtelen emberünk a tükörben hosszan kinyújtja a nyelvét. És miközben Bob Hope még azon töpreng, hogy vajon tényleg kidugta-e a nyelvét, a tükörben lévő ember az öklével átütö az üveget, és Bob Hope-ot a földre teríti: *knock down*. Amit főhősünk tükörnek hitt, csak egy bekeretezett üveglap volt, a mögötte álló ember pedig nem ő, hanem egy jól álcázott ellenség.

Sidney Schoemaker – amerikai filozófus – a *Duck Soup* (*Kacsaleves*) című film egy ehhez nagyon hasonló jelentére emlékeztet, (ez a Marx fivérek egyik filmje, talán ti is ismeritek őket). Ebben Groucho Marx lassacskán ébred rá arra, hogy az előtte magasodó hatalmas keretben nem tükör áll, hanem hasonmása majmolja ügyesen a mozdulatait. Schoemaker is úgy véli, arra, hogy magunkat önmagunkként ismerjük fel, nem az előttünk lévő tárgy vagy egy tükörkép tanít meg bennünket; ezzel az ismerettel már rendelkezünk kell, mielőtt ezekre pillantanánk.

Akaratom ellenére már meg is válaszoltam, amit eredetileg töletek szerettem volna megkérdezni, hogy ugyanis szerintetek mit tanulhatunk ezekből a példákból. Igen, hogy a tükörből nem tudhatnánk, hogy azok vagyunk, akik vagyunk, ha ezt korábban nem tudtuk volna már. Hasonlóan Perryhez, aki szintén nem a cukornyomból tanulja meg, hogy ő hullatta szét a cukrot, vagy Machhoz, aki ugyancsak nem a lecsúszott tanárember látványából tudja, hogy ő maga is ilyen. Ha ez így lenne, akkor ugyanazon a módon tanulnánk meg, hogy Ének vagyunk, mint ahogy megtanuljuk, hogy itt az előadóteremben padok és hangszórók vannak. De különös módon eh-

hez semmiféle külső dologról szóló ismeretre sincs szükségünk. Ezt egyszerűen az öntudatunkból tudjuk – és játszva gyakoroljuk az „én” varázsszó használatával. A francia drámaíró, Molière *Úrhatnám polgár* c. vígjátékának öntelt főhőse, Monsieur Jourdain azt gondolja, hogy képes prózában beszélni. Így nevezik a rímek nélküli hétköznapi beszédet, amiben nincs semmilyen versmérték, amit csak úgy spontán használunk. Valaki tehát azt mondta Jourdainnek, ha mindenféle erőlködés nélkül csak úgy egyszerűen beszél, akkor „prózában” beszél. A „próza” azonban egy műszó; a beképzelt Jourdain úr pedig azt hitte, hogy mihelyst szólásra nyitja a száját, és prózában beszél, valami olyan pompás dolgot művel, amire egyébként csak a költők képesek hosszú-hosszú gyakorlás után. Az általatok olvasott könyveket vagy regényeket javarészt prózában írták, de ebben az égvilágon semmi különös nincs – még akkor sem, ha az írók valóban sokat fáradoznak a megalkotásukkor. Úgy tűnik tehát, ugyanez a helyzet akkor is, amikor az „Én” szót használjuk: teljesen magától értetődően tesszük, és csodálatos módon, mindig halál biztosan eltaláljuk magunkat.

Ez egyébként nemcsak az embereknél van így. Nyilvánvalóan olyan képességről van szó, amely már a magasan fejlett állatoknál is jelen van. Különösen a legközelebbi rokonainknál, amelyeket éppen e közelség okán *emberszabású majmoknak* nevezünk. Ha ránéztek erre a képre, látjátok, hogy az ésszel nem rendelkező benzolgyűrű, de a galamb és a vadmacska is hiába nézne bele a tükörbe. Kérdőjel rajzolódik ki a fejük fölött, nem értik, azt gondolják: „ki lehet ez?”. Nem így az ember és a csimpánz; ez utóbbi fogait összeszorítva éppen azon csodálkozik, milyen furcsán is fest most.

Mindezt Gordon Gallup állatpszichológus már évtizedekkel ezelőtt bizonyította elhíresült kísérletében. A kísérleti állatait (a csimpánzokat) elkábította, hogy semmit se vegyenek észre. Amíg nem voltak tudatuknál, valamennyinek egy piros foltot festett a jobb szemöldökére és a bal fülére. Nem maradtak tapintási és szaglási nyomok, amelyek rávezethették volna az állatokat a foltok észlelésére. Az elkábítás után filmre vette a csimpánzok tükör *előtti* és tükör *nélküli* viselkedését. A fölállított tükrök előtt a csimpánzok azonnal és határozott mozdulatokkal megérintették a szemöldökeiken és a füleiken lévő piros foltokat. Amikor azonban a tükröket elvették, a csimpánzok egyáltalán nem nyúltak gyakrabban ezekhez a testrészeikhez, mint bármelyik másikhöz. Az állatpszichológus és neurológus Marc D. Hauser kritikai felülvizsgálta is megerősítette a kísérlet eredményeinek hitelességét,

bebizonyítva, hogy a csimpánzok magukat önmagukként ismerték fel a tükörben, tükörképüket nem cserélték össze egy másik, a fajhoz tartozó példányéval. E csimpánzok tehát öntudatukat nem azáltal nyerték, hogy a tükörképükből megtanulták volna, hogy ők azok, akik itt megjelennek. Ezzel ők is – ahogy mi emberek is – már korábban rendelkeztek; a csimpánzok a tükörképben csak *újra* felismerik önmagukat. Hauser az e kísérleteket (és más, összetettebb és újabb kísérleteket) övező vitákból azt a következtetést vont le, hogy a csimpánzoknak is van „önérzésük” (*sense of self*).

Meglehet, hogy felmerül bennetek a gyanú, mindez csak azért volt lehetséges, mert az önérzést kivetítjük az állatokra. Például oly módon, hogy gyakran eléjük tesszük a tükroket, és mindig megjutalmazzuk őket, amikor letörlik az arcukon lévő foltokat, de nem kapnak jutalomfalatot, ha ezzel a tükör felületén próbálkoznak. Az emberszabású majmok tudását azonban ilyen módon nem lehet megmagyarázni. Miért? Mert az állatok az önmagukkal való *első* találkozás alkalmával azonnal fölismerték magukat a tükörben. A kísérletek azt igazolják, hogy néhány emberszabású majom és a kisgyerekek két éves koruktól fogva javarészt kiállják e próbát. Jelen tudásunk szerint egyetlen más állatfaj sem viselkedik így a tükör előtt.

Mit tanulhatunk e kísérletekből? Erre most már biztosan ti is tudnátok válaszolni: nem azért ismerjük fel magunkat önmagunkként, mert egy tükörképet – amit soha sem láthatunk a maga valóságában – önmagunk képének tartunk. A tükör amúgy is meglehetősen titokzatos tárgy. Sok mese és elbeszélés tanúskodik a tükör csalóka titkairól. Így például E. T. A. Hoffmannak, a híres romantikus írónak egyik elbeszélése, amelyben egy fülig szerelmes férfitől ravasz szeretője úgy cseni el a tükörképét, hogy az bármikor a tükörbe nézve mindenfélét láthasson, csak éppen önmagát ne. Micsoda fantasztikus gondolat.

Amikor még kicsik voltatok, két évesnél is kisebbek, akkor a tükörképetek ti is egy másik ember képének tartottátok, ahogy ezt a legtöbb állat is teszi (biztosan ti is látattok már kutyaikat a tükör előtt). Csak kb. két éves korotokban tanultátok meg, hogy önmagatokat „én”-nek nevezhetitek. De azóta, hogy elsajátítottátok e titokzatos névmást, már minden olajozottan működik, ettől fogva bármiféle tévedés nélkül tudtatok önmagatokra utalni. De talán emlékeztek is néhányan még erre? Az „én” varázserejéről elmondok majd még egy szemléletes történetet *A kicsi Én-Én vagyok* című gyerekkönyvből.

De először is szeretném végre megmutatni nektek a többi, régóta ígért képet. Ezúttal azonban nem egy megtörtént, hanem egy kitalált történetről lesz szó. Az első kép a *Micimackó* című könyvből való. Ki ismeri a könyvet? Arra az epizódra gondolok, amikor Micimackó és Malacka vadászni mennek, és majdnem fognak egy menyétet.¹

Szépen esett a hó, amikor Micimackó egy reggel az erdőben bandukolt. Elmerült a gondolataiban – tudjátok, mennyire szeretett töprengeni – és magába temetkezve körbe-körbe járt. Végül megállt. És azokon a különös lábnyomokon kezdett gondolkodni, amelyeket maga előtt látott a hóban. Hogy a dolognak utánanézzon, követni kezdte a nyomokat – és hirtelen a kör kiindulópontjára visszatérve – már két nyomot látott. Malacka csatlakozott hozzá, és megkérdezte: „mit csinálsz itt Micimackó?” Micimackó titokzatosan azt válaszolta: „vadászok”. „Mire vadászol?” – kérdezte Malacka, és Micimackó megint csak rejtélyesen felelt: „valamit földeríték”. „És mit derítesz föl?” – kérdezte Malacka. Mire Micimackó: „hát ez az, amire én is kíváncsi lennék; azt kérdezem magamtól én is: mi ez?” És Malacka tovább

¹ Lásd A. A. Milne, *Micimackó*, Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1987. 30–36. o. Karinthy Frigyes fordítása. – *A ford.*

kérdezgette: „és mit gondolsz, mit fogsz magadnak válaszolni?” Micimackó: „várnom kell, amíg megfogom”. És ezzel rámutatott a két közepes nagyságú lábnyomra. Malacka (aki természeténél fogva nagyon félős volt) hirtelen nagyon megijedt, és dadogni kezdett: „jaj, jaj, csak nem gondolod, hogy ezek egy... egy... egy menyét lábnyomai?” Micimackó azt felelte: „meglehet; néha egy menyét, néha meg nem menyét; a lábnyomoknál sohasem lehetünk biztosak.” Ekkor aztán Malacka nagyon félni kezdett, mert úgy rémlett neki, hogy a menyétek nagyon veszélyes állatok, akik a kismalacokat csak úgy ukmukfukk fölfalják. Malacka mégis remegve követte Micimackót a menyétvadászaton.

Kis idővel később Micimackó hirtelen megállt, és felkiáltott: „nézd csak!” „Mit?” – kérdezte Malacka, és ijedtében majdnem hanyatt esett, de úgy csinált, mintha csak megcsúszott volna. „Most már egy harmadik és egy negyedik állat is csatlakozott hozzá; mert a hóban már három menyét-nyom van, és ezen kívül még egy kicsi nyom – nyilvánvalóan egy ürge.”

Már talán sejtitek (vagy tudjátok is), mi lesz a folytatás. Kis idő múlva újra visszatérnek a kiindulópontához. És ott most már négy menyétnyomot és két ürge nyomot fedeznek fel.

Malacka rettentően megijed, és gyorsan kitalál valamit, hogy mielőbb hazatérhessen; és hát persze, mivel nála mindig van egy kis ennivaló, és Micimackó 11 óra körül már szívesen enne egy falatot, úgy döntött, Malackával tart. Alighogy elindultak, föl nézett a magasba, és lám... Róbert Gidát pillantotta meg, aki egy faágon ülve kacagott. Malacka szégyenében elfutott. Róbert Gida pedig megszólalt: „buta, öreg Mackó, mit műveltél? Először egyedül bandukoltál a bokrok között, és aztán Malacka is csatlakozott hozzád, de mindig csak körbe mentetek, negyedszer is újra csak körbe. – „Várj csak” – mondta Micimackó, és magasra emelte a mancsát, majd gondolkodott és gondolkodott. Számolt és számolt, végül hangosan így szólt: „igen, most már belátom, ostoba és vak voltam, egy esztelen, öreg mackó”. Erre Róbert Gida így felelt: „Dehogy, te vagy a legeslegjobb Mackó az egész világon”. „Valóban?” – kérdezte Micimackó kicsit bizakodva, és földerültek a vonásai. „Akárhogy is legyen – mondta – eljött az ebéd ideje.”

{...}

Mielőtt teljesen elveszítenénk a fonalat, foglaljuk össze röviden, mire jutotunk. Valamennyi történetben volt valami közös. Talán már rá is jöttetek, mi. Olyan személyekről vagy állatokról (persze lehet, hogy néhány állatot személynek is tekinthetünk) esett szó, akik nem veszik észre, hogy önmagukra utalnak, vagy ha igen, ezt megkésve teszik. E szituáció azonban drámaian megváltozik, mielőtt az egyes szám első személyű névmásokkal – vagyis az „én”-nel, az „engem”-mel, a „nekem”-mel vagy az „enyém”-mel, – utalnak önmagukra. A legkiválóbban mindezt Mira Lobel és Susi Weigel gyerekeknek szóló könyvével, *A kicsi Én-Én-vagyok*kal szemléltethetjük. Bizonyára sokan ismeritek, de ha esetleg mégsem, akkor a történethez fűzött illusztrációk majd segítségetekre lesznek.

A kicsi Én-Én-vagyok különleges állatocska. Előlről nagyjából úgy néz ki, mint egy kismalac, ugyanakkor kócos kék haja van, benne hosszú zöld szalag; középen úgy fest, mint egy kis víziló, és hátulról egy fácánra (vagy egy borzas pónira) emlékeztet. Vagyis semmilyen valóságos állatra sem hasonlít. Szóval, ez a kis állat sétálgat a tarka, virágokkal teli réten, és megkérdezi

a pillangótól, a levelibékától, a lótól, a tehéntől, a tóban lévő halaktól, a papagájtól és a kutyáktól, hogy ki ő? Vajon valaki hozzájuk hasonló? Valamennyien így válaszolnak: „nem, te nem olyan vagy, mint én”. A levelibéka például kuruttyolva kérdezi: „nocsak, nocsak, névtelen állat lennél? Aki nem tudja, hogy hívják, aki elfelejti, hogy kicsoda, az buta.” Loccs.² A kis névtelen állat ekkor nagyon elszomorodik. Kétségbeesésében már azon töpreng, hogy ő talán nem is létezik, hiszen egyik név sem illik rá. Eközben a magatehetetlen tarka állatocskát a sírás fojtogatja. De aztán... aztán hirtelen a séta közben megáll az utca közepén, és így kiált fel: „biztos, hogy vagyok, hiszen én én vagyok!” Ebből a felismerésből azután önbizalmat merít.

Egy alkalommal, amint keresztülgyargalt a parkon, megpillantotta kép-mását egy szappanbuborékban, amit épp egy gyerek fújt kis üvegcséjéből. Azt gondolta, „de jó, ez is egy olyan lény, mint én, már nem vagyok teljesen egyedül”. De akkor hirtelen orrával beleütközött a szappanbuborékba, ami szétpukkadt, és a kicsi Én-Én-vagyok újra egyedül maradt. Erre a kicsi Én-Én-vagyok azonban csak annyit mondott, „nem olyan nagy baj”. „Ez úgyis csak egy tükörállat volt. Elment, én pedig itt maradtam.” A kis Én-Én-vagyok – Gallup csimpánzaival egyetemben – felismerte, amit a fizikus Ernst Mach és a filozófus John Perry nem vettek észre, hogy ugyanis a tükörben magunkat *önmagunkként* csak az Én előzetes ismerete alapján tudjuk azonosítani.

² A mese eredetileg verses részeit prózafordításban adom vissza – *A ford.*

A történet tehát hál'Istennek jól végződik. A kicsi Én-Én-vagyok visszatér azokhoz az állatokhoz, akik korábban – éppen mássága miatt – eltaszították maguktól. Mindenkinek elmondja, hogy ő egy én, és azok megerősítik hitében. A levelibéka is ezek után már azt kuruttyolja: „te te vagy, és aki ezt nem tudja, az buta!” Loccs.

Befejezés: Lenne kedvetek egy rövid filozófiai összegzéshez?

Paul Maar *Sams veszélyben* című könyvéből szeretnék még egy történet felidézni, amelyet valószínűleg valamennyien jól ismertek. Ebben Daume úr, a tornatanár rájön, hogy az elrabolt Sams arcán lévő kék kívánságpontokkal valamennyi kívánságát teljesítheti, csak éppen a pontok használatával adódnak nehézségek. Nem tudja például, hogy a kívánságokat nagyon pontosan kell megfogalmazni. Mindenfélét kíván, de soha nem fogalmaz elég pontosan. Ezért mindenféle balszerencsés dolgok történnek. Végül, mert egyetlen kívánsága sem teljesül maradéktalanul, kétségbeesetten azt kiáltja: „A kívánságom – semmi.” És ekkor a következő különös dolog történt:

Sajnos a kívánságpont Daume úr felkiáltását úgy értette, ahogy azt első hallásra lehet. Első hallásra ugyanis nem lehet tudni, hogy a semmi névmás vagy pedig egy dolog neve. Alighogy Daume úr ezt kimondta, minden eltűnt körülötte. A semmit kívánta. Sem jobb, sem bal nem volt, sem fény, sem sötétség, már nem volt fönt és lent, nem állt, de nem is feküdt, nem ült vagy guggolt, de az állapotát lebegésnek sem lehetett nevezni, semmi nem volt körülötte, sehol egy tárgy, semmi hang vagy zöreje, csak a pusztaság semmi. Daume úr beszélni szeretett volna, mindent visszafordítani. De már nyelv sem volt. Daume úr félni kezdett, hogy talán ő is semmi, hogy talán már ő sem létezik. De aztán mégis ezt mondta magának: ha félek, akkor létezniem kell, mert ki más félne? Ez megvigasztalta. Megpróbálkozott a gondolkodással is a beszéd helyett, erősen koncentrálni gondolt a kívánságára, és ezt mondta magában: „azt kívánom, hogy újra a szobámban legyek!” – Alighogy ezt elgondolta, máris hallotta Sams kiáltását, és a szobájában találta magát.

A híres újkori filozófus, René Descartes (1596–1650) már hajszálpontosan átlátta Daume úr problémáját. Miközben kényelmesen elhelyezkedett kandallója előtt, azon a kérdésen elmélkedett, hogy vajon mire alapozhatja ismereteink igazságát. Az érzékeinkre biztosan nem, hiszen már számtalanszor félrevezettek bennünket: a távolból valamit kereknek láttunk, ami aztán mégis négyzetesnek bizonyult; vagy gondoljunk a csillagokra, többségük – miközben parányinak tűnik – jóval nagyobb a Földnél. Éjszaka gyakran álmodunk, és ezekben az álmokban valótlan képeket látunk. Hon-

nan tudhatjuk – teszi fel a kérdést Descartes –, hogy az életünk nem egyetlen álom-e, amelyből sohasem ébredünk föl? Vagy képzeljük el a legrosszabbat, miszerint létezik egy mindenható gonosz szellem, aki egész idő alatt az orunknál fogva vezet bennünket. Lehetséges, hogy a dolgok – amelyeket magunk körül észlelünk – valójában nem is léteznek (akárcsak az álomban). De a testem is a világhoz tartozik, és talán azt is csak képzelem, hogy van testem. Vagy ha számolunk, és például azt mondjuk, hogy „ $2 + 2 = 4$ ”, nem volna-e lehetséges, hogy nem a 4 a helyes eredmény – amire a gonosz szellem által megtévesztett értelmünk jut –, hanem mondjuk a 7? És ezt így folytathatjuk a végtelenségig, miközben a helyzet egyre kilátástalanabbá válik. Végül azonban Descartes véget vet a bizonytalanságnak. Ha nem volna ég és föld, ha nem lennének érzékek és nem lenne testem, hanem mindez csak egy hatalmas varázsló hitetné el velem, akkor fölmerül a kérdés: lehetséges-e, hogy egyáltalán ne létezzek? (Ez ugyanaz a kérdés, amit Daume úr is föltett magának.) Semmiképpen sem lehetséges ez – mondja Descartes –, hiszen

[t]évésszen csak meg [a mindenható csaló] amennyire tud, azt mégsem lesz képes elérni sohasem, hogy *ameddig azt gondolom, vagyok valami, semmi se legyek*. Olyannyira, hogy – mindent kellően megfontolván – végül is le kell szögezni: az „*én vagyok, én létezem*” kijelentés – valahányszor kimondom, vagy elmémmel megragadom – szükségszerűen igaz.³

A kicsi Én-Én-vagyokhoz hasonlóan, Descartes is arra az alapvető és megnyugtató belátásra jutott, hogy – még ha körülöttem minden bizonytalan és kétséges is – annak, hogy vagyok, és hogy gondolkodó lény vagyok, biztosnak kell lennie; biztosabbnak, mint az, hogy kétszer kettő négy. Ezzel a bizonyossággal felvértezve közeledhetek a világhoz és a többi énhez. Hiszen Descartes szerint énünknek e szilárd pontjához köthető aztán valamennyi más gondolat, amit világosan és elkülönítetten felfogunk. Ilyen módon a kiinduló kérdést lassacskán szem elől téveszthetjük, hogy ezután már csak a természettudományok igazságára figyeljünk. Ez azonban egy hosszú folyamat, aminek ma már nem szegődünk nyomába.

³ René Descartes, *Elmélkedések az első filozófiáról*, Budapest, Atlantisz, 1994. 34. o. Boros Gábor fordítása. Kiemelés – M. F.

Még egy rövid áttekintés

Mit gondoltok, megválasztuk a *Miért vagyok én Én* kérdését? Őszintén szólva, nem. Szerencsés esetben most talán jobban értjük, hogy *miért* vannak nehézségek a „miértek”-kel, hogy hol vannak a buktatók. Aki ezeket ismeri, azt már nem vezeti félre olyan könnyen a nyelv. Egyébként is, számon kérhetné-e bárki is rajtunk a bizonytalankodásunkat? Ki tudna e kérdésre kielégítő választ adni? A fizikusok, a pszichológusok, a papok vagy talán az orvosok? Nem hiszem. Vagy talán a Jóisten? Még ő sem. Descartes bebizonyította, hogy még Isten sem tehet velünk kedve szerint akármit: amíg gondolkodunk, nem tud bennünket megingatni abban, hogy ének vagyunk. Az én tehát az a világos pont, amely életünkben minden másra fényt vet. Úgy tűnik, ezen alapul a kicsi Én-Én-vagyok – komoly erőfeszítések árán kiharcolt – boldogsága is. Számára azonban teljesen mindegy, hogy miért én, a lényeg, hogy *én*. Az ő örömét kívánom tiszta szívvel mindannyiatoknak!

Fordította: WEISS JÁNOS

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Wilhelm Busch, „Der Schmetterling”, in *Das goldene Wilhelm Busch-Album. Teil 2: Späße und Weisheiten*, Hannover, Fackelträger Verlag, 1987. 281. o.
- René Descartes, „Édition Seconde touchant la première philosophie...”, in Uő. *Œuvre et lettres*, Paris, Gallimard, 1953. 274–275. o.
- Marc D. Hauser – Wild Minds, *What Animals Really Think*, New York, Henry Holt and Company, 2001. 5. Fejezet. Német kiadás: *Wilde Intelligenz. Was Tiere wirklich denken*, München, 2001.
- Peter Handke – Wim Wenders, *Der Himmel über Berlin. Ein Filmbuch*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1987. 14–16. o.
- E. T. A. Hoffmann, „Die Abenteuer der Sylvesternacht”, in Uő. *Fantasie-Stücke in Callot's Manier*, Frankfurt am Main, Deutscher Klassiker Verlag, 1993. 342. skk. o.

- Mira Lobe – Susi Weigel, *Das kleine Ich bin Ich*, Wien – München, Jungbrunnen, 1972.
- Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft*, in Manfred Frank – Véronique Zannetti (szerk.) *Kant: Schriften zur Ästhetik und zur Naturphilosophie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1996. 54. §, 689. skk. o.
- Paul Maar, *Eine Woche voller Samstage*, Hamburg, Oetinger, 1973.
- Paul Maar, *Sams in Gefahr*, Hamburg, Oetinger, 2002. 63–64. o.
- Ernst Mach, *Analyse der Empfindungen*, Jena, G. Fischer, 1886. 3. o.
- A. A. Milne, „Chapter III, In Which Pooh and Piglet Go Hunting and Nearly Catch a Woozle”, in Uő. *Winnie-the-Pooh*, New York, Dutton, 1988. 34–43. o. Német kiadás: *Pu der Bär*, Hamburg, Dressler, 1999.
- John Perry, „Das Problem der wesentlichen Indexwörter”, in Manfred Frank (szerk.) *Analytische Theorie des Selbstbewußtseins*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1994. 402. o. Eredeti kiadás: „The Problem of the Essential Indexical”, *Nûs*, 1979. 13. 67. o.
- Johann Christian Reil, *Rhapsodien über die Anwendung der psychischen Curmethode auf Geisteszerrüttungen*, Halle, Curt, 1803. 70. o.
- Paul Schilder, *Selbstbewusstsein und Persönlichkeitsbewusstsein. Eine psychopathologische Studie*, Berlin, Springer, 1914. 55. o.
- Sydney Shoemaker, „The Royce Lectures: Self-knowledge and inner sense”, in Uő. *The First-Person Perspective and Other Essays*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966. 211. o.